

อภิมหาโครงการพัฒนา
กับชะตากรรมของผู้คนชุมชนสองฝั่งโขง

ยศ สันตสมบัติ

บทคัดย่อ

แม่น้ำโขงเป็นแม่น้ำสายหลักที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในทวีปเอเชีย อาณาบริเวณซึ่งแม่น้ำโขงสกับแม่น้ำสายอื่นๆ ในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทยและลาว ตกอุดมไปด้วยความหลากหลายของระบบนิเวศ ความผันแปรของสภาพแวดล้อมตามฤดูกาล ตลอดจนความหลากหลายของสายพันธุ์ปลาและวิถีชีวิตของผู้คนริมฝั่งน้ำ ในช่วงฤดูน้ำหลาก น้ำที่ท่วมบ่า ล้นเข้าไปซัดน้ำเอาปลาเข้าสู่น้ำอิง แม่น้ำสาขาสำคัญสายหนึ่งของแม่โขง พื้นที่น้ำท่วมเหล่านี้กลายมาเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลาที่อพยพมาตามฤดูกาล วิถีชีวิตและความอยู่ดีกินดีของผู้คนในแถบลุ่มน้ำอิงจึงผูกพันกับทรัพยากร ปลาและสภาพแวดล้อมของสายน้ำมาเนิ่นนานนับศตวรรษ ชุมชนท้องถิ่นได้พัฒนาสั่งสมความรู้เกี่ยวกับสายพันธุ์ปลา เครื่องมือหาปลา สำหรับใช้ใน ระบบนิเวศแบบต่างๆ หนอง บึง น้อยใหญ่นับร้อยแห่ง กลายมาเป็นแหล่ง ทำมาหากินหล่อเลี้ยงชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่น อีกทั้งเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ ปลาหลากหลายสายพันธุ์ หากแต่ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา อนุภูมิภาคลุ่มน้ำ โขง เริ่มเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว การสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ หลายแห่ง ในประเทศจีน และการลดลงของทรัพยากรป่า และพื้นที่ชุ่มน้ำ ไม่เพียงสร้าง ผลกระทบต่อความหลากหลายของสายพันธุ์ปลา แต่ยังส่งผลกระทบต่อ วัฒนธรรมและความรู้ท้องถิ่น เกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพ และ ระบบนิเวศของปลา โครงการวิจัยนี้ เป็นความพยายามที่จะศึกษา ทำความ เข้าใจกับภูมิปัญญาท้องถิ่น และการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพของ ชุมชนในระบบนิเวศชุดต่างๆ เพื่อศึกษาความหลากหลายของสายพันธุ์ปลา ในแม่น้ำโขงและเขตลุ่มน้ำอิง ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ ต่อความหลากหลายของสายพันธุ์ปลา ตลอดจนศึกษานัยสำคัญทาง เศรษฐกิจและสังคมของทรัพยากรชีวภาพต่อระบบเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ท้องถิ่น รวมทั้งทำความเข้าใจกับภูมิปัญญาท้องถิ่น และวิถีปฏิบัติในการ จัดการทรัพยากรชีวภาพอย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: อนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง, การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศ, ภูมิ ปัญญาท้องถิ่น

Abstract

The Great Mekong River is one of the most important rivers in Asia. The area where the Mekong conjoins with several tributaries in northern Thailand and Laos is characterized by diverse ecosystems, seasonal fluctuation of the environmental conditions, and rich varieties of sh. During the wet season, the flood waters inundate river basin and migratory sh enter the Ing river, one of the tributaries of the Mekong, for spawning. The flooded riverine provides spawning grounds for the migrators. The livelihood of local people in the Mekong and Ing watershed areas have depended upon migratory fish and riparian environment for centuries. Depending on seasonal sh migration behavior, people have exploited aquatic resources using various techniques and shing gears at different places and ecosystems. Some two hundred reservoirs and ponds along the river provide not only good fishing grounds for local people, but also important spawning and nursery grounds for many sh species.

During the past decade, however, the Greater Mekong Sub-region has gone through a great deal of changes. The construction of major dams in China and the depletion of riverine forest not only deprive spawning sites for migrating sh from the Mekong River but also bring about degradation of local cultures and valuable indigenous knowledge concerning biodiversity and sh ecology.

This research project is an attempt to study the indigenous knowledge and biodiversity management practices of local peoples on the use of aquatic and agro-forestry resources and their transformation, to identify fish and animal species in the Mekong and Ing watershed areas and the impact of ecological changes on sh ecology, to make socio-economic analysis of aquatic and forest products in relations to local economies and cultures, and to identify local knowledge and sustainable management practices of biodiversity management.

Keywords: Great Mekong Sub-region, Ecological Change, Local Wisdom

บทนำ

แม่น้ำโขงตกทอดมไปด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ น้ำสายนี้มีระบบนิเวศที่หลากหลายมากซ้อนกันอยู่ และยังมีความร่ำรวยในด้านของความหลากหลายทางวัฒนธรรม กลุ่มน้ำโขงที่เราพูดกันนั้นซ้อนทับกับกรอบคิดหรืออาณาบริเวณที่กำหนดขึ้นมาโดยธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย (Asian Development Bank) ที่ปัจจุบันเรียกกันว่า อนุภูมิภาคกลุ่มน้ำโขง (Greater Mekong Sub-region) อาณาบริเวณดังกล่าวประกอบไปด้วยผืนป่าหลายประเภท ความหลากหลายของพันธุ์พืชเป็นหมื่นๆ ชนิด ปลาอย่างน้อย 1,700 ชนิด มีผู้คน กลุ่มชน ชาติพันธุ์ วัฒนธรรมต่างๆ ที่พัฒนาความรู้พื้นบ้านในการจัดการทรัพยากรและอยู่ร่วมกับธรรมชาติมาได้อย่างยั่งยืนตลอดมา

น้ำ ไม่ว่าจะเป็่น แม่น้ำโขง หรือแม่น้ำสาละวิน ไปจนกระทั่ง ปิง คลอง หนอง มีธรรมชาติ มีกลไกที่นักนิเวศวิทยาเรียกว่า Ecological trigger เมื่อระดับน้ำเปลี่ยนแปลง เช่น น้ำขึ้น จะกลายเป็นตัวเร่งให้ปลาเคลื่อนที่ ให้ปลาวางไข่ เพราะฉะนั้นในกรณีของแม่น้ำโขง ฤดูน้ำหลากจึงเป็นช่วงเวลาที่ชีวิตกลับคืนมา วิถีชีวิตของผู้คน ชุมชนตามชายฝั่งแม่น้ำโขง และแม่น้ำสาขาต่างๆ นับจากต้นฤดูน้ำหลากผู้คนจะเริ่มออกมาหากิน ชาวบ้านจะเริ่มมัด เครื่องมือ เครื่องใช้ เครื่องหาปลา ขึ้นมาใช้ เป็นอย่างนี้มานาน จนกระทั่งเมื่อธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย เริ่มเข้ามาส่งเสริมการลงทุนผ่านโครงการพัฒนาว่าด้วยการร่วมมือทางการค้าและการลงทุนระดับภูมิภาค ราวๆ กลางพุทธทศวรรษที่ 2530 หรือ 15 ปีที่ผ่านมา อาณาบริเวณที่เรียกว่า อนุภูมิภาคกลุ่มน้ำโขง จึงเริ่มถูก “พัฒนา” เริ่มมีการขยายตัวทางด้านการลงทุนพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับพลังงานไฟฟ้า การใช้ทรัพยากรจากดิน น้ำ ป่า และที่สำคัญคือ การพัฒนาทางด้านการคมนาคมขนส่ง ทั้งทางบก ทางน้ำ และทางอากาศ เพื่อเชื่อมต่อพื้นที่ต่างๆ ของประเทศสมาชิกกลุ่มน้ำโขง (จีน พม่า ไทย ลาว เวียดนาม และกัมพูชา)¹

โครงการพัฒนาเหล่านี้ส่งผลกระทบต่อผู้คนไม่เท่ากัน คนหลายกลุ่มอาจจะได้ประโยชน์ กลุ่มที่เป็นเจ้าของร้านอาหาร ธุรกิจการค้า หรือแม้แต่สายการบิน แต่ว่ากลุ่มคนที่เสียประโยชน์คือ คนที่ใช้ป่า ใช้น้ำ ในการยังชีพ เพราะฉะนั้นชุมชนเล็กๆ ที่อยู่ตามชายทุ่ง ชายน้ำ คือกลุ่มคนที่กำลังเผชิญหน้ากับชะตากรรม (ที่เป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงที่ว่านี้) เพราะการเข้าถึงทรัพยากรเริ่มมีปัญหา กล่าวอย่างรวบรัดก็คือในปัจจุบัน อนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง มีปัญหาใหญ่ คือปัญหาการแย่งชิงทรัพยากร

ประเด็นที่ผมจะเสนอในที่นี้ เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยที่ดำเนินการศึกษาอยู่² เพราะฉะนั้นยังไม่มีข้อสรุป โครงการวิจัยที่ทำได้ ดูแม่น้ำโขง ดูชุมชนประมงเล็กๆ ที่อยู่ตามชายขอบของแม่น้ำ ทั้งแม่น้ำโขงและแม่น้ำสาขาต่างๆ ทั้งนี้โดยมีคำถามพื้นฐานของการวิจัยคือ (1) การขยายตัวของพัฒนาในภูมิภาคนี้ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศอย่างไร ทำให้ทรัพยากรเสื่อมโทรมลงไป หรือไม่ และส่งผลกระทบต่อผู้คนที่มักมาุษยวิทยาเรียกว่า ‘คนชายขอบ’ (marginal groups) (2) ในบริบทของการพัฒนาดังกล่าว จากผลกระทบที่เกิดขึ้น ผู้คนในชุมชนท้องถิ่นเหล่านี้ปรับตัวอย่างไร เช่น ชาวบ้านใช้ป่า ใช้ทรัพยากรเพิ่มขึ้นไหม หรือหาปลาเพิ่มมากขึ้น ตามความต้องการเงิน หรือตามความต้องการที่จะบริโภคทั้งของผู้หาและผู้ซื้อที่มีมากขึ้นด้วย เพื่อตอบคำถามเหล่านี้ งานศึกษาวิจัยนี้พิจารณาประเด็นปัญหาดังกล่าวผ่านแนวคิด 3 ประการด้วยกัน คือ

(1) Transnational enclosure หรือ การปิดล้อมข้ามชาติ งานวิจัยนี้มองว่า อนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง หรือวาทกรรมว่าด้วยการพัฒนาระดับภูมิภาคไม่ใช่รูปแบบของการร่วมมือทางเศรษฐกิจระหว่างประเทศสมาชิกเพียงอย่างเดียว แต่เป็นการปิดล้อมข้ามชาติ นั่นก็คืออิทธิพลของนานาชาติ (และทุนข้ามชาติ) ซึ่งเข้ามาปิดล้อม จัดการควบคุมบงการการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในภูมิภาคนี้ แต่เดิมเราอาจมองว่าการปิดล้อมเกิดขึ้นเฉพาะในเขตรัฐชาติ แต่ตอนนี้กลายเป็น การปิดล้อมระดับข้ามชาติ หรือข้ามพรมแดนรัฐชาติ ซึ่งนักสังคมศาสตร์เรียกกระบวนการนี้อีกอย่างหนึ่งว่า โลกาภิวัตน์

(globalization) นั่นเอง แต่ผมมองโลกาภิวัตน์ในฐานะที่เป็นกระบวนการทางเศรษฐกิจซึ่งมีความลึกลับขัดแย้งในตัวเอง หมายความว่า กระบวนการทางเศรษฐกิจ ดังกล่าวไม่ได้ก่อให้เกิดการกระจายอย่างทั่วถ้วนกับคนกลุ่มต่างๆ ฉะนั้นจึงมี การกระจายทรัพยากรที่ไม่พึงประสงค์เกิดขึ้น (uneven distribution of resource) คือการกระจายที่ไม่เท่าเทียมกันของทรัพยากร อำนาจในการเข้าถึงของคนต่างกลุ่มไม่เท่ากัน หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง เราต้องตระหนักว่า การเข้าถึงทรัพยากรนั้นขึ้นอยู่กับอำนาจต่อรองของแต่ละกลุ่มเป็นสำคัญ

(2) Situated knowledge ภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือความรู้ระดับปฏิบัติการ งานวิจัยนี้มุ่งทำความเข้าใจความรู้ของชาวบ้านในฐานะที่เป็นกลไกการปรับตัวเข้ากับพื้นที่ธรรมชาติแวดล้อม ที่ปฏิบัติสืบต่อและปรับเปลี่ยนกันมาอย่างยาวนาน มองว่าพวกเขาสามารถจะปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายใต้บริบทของการพัฒนาในเขตอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขงได้หรือไม่

(3) Grassroots globalization หรือ โลกาภิวัตน์ระดับรากหญ้า คือ พยายามจะมุ่งพิจารณากระบวนการต่อสู้ ดิ้นรนของชาวบ้าน ภายใต้บริบทของการพัฒนา ภายใต้กระบวนการปิดล้อมระดับข้ามชาติดังกล่าวมาข้างต้น

จากต้นแม่น้ำโขง ที่ เต๋อชิง (ในประเทศจีน) ซึ่งเป็นชายแดนที่มีฉนวนเสฉวนกับมณฑลยูนนานบรรจบกัน มีแม่น้ำโขงไหลผ่าน บริเวณนั้นแม่น้ำโขงจะมีลักษณะเป็นโตรกบนหน้าผาสูง และน้ำไหลแรงมาก ๆ แม่น้ำโขงจะขยายตัวเพิ่มขึ้นเมื่อไหลลงสู่ทางใต้ กระทั่งกลายเป็นแม่น้ำขนาดใหญ่สวยงาม แต่ความอลังการของแม่น้ำโขงเริ่มถูกบั่นทอน เมื่อเกิดความพยายามที่จะสร้างเขื่อนผลิตกระแสไฟฟ้าในแม่น้ำโขง (หรือ ที่จีนเรียกว่า ลานซาง) เฉพาะในประเทศจีนมีโครงการที่จะสร้างเขื่อน 8 เขื่อนเรียงกันลงมา ปัจจุบันสร้างเสร็จไปแล้วหลายเขื่อน ที่กำลังสร้างก็หลายเขื่อน ที่สร้างเสร็จไปแล้วและเริ่มก่อปัญหา หรือผลกระทบที่คาดการณ์ไม่ถึงตามมาก็มากมาย นอกจากการสร้างเขื่อนผลิตกระแสไฟฟ้าจากพลังงานน้ำ รัฐจีนยัง

พยายามจะขยายเส้นทางการค้าตามลุ่มน้ำโขงลงมาทางใต้ แต่ติดตรงที่ว่า แม่น้ำโขงมีแก่งหินเยอะ ซึ่งแก่งหินพวกนี้ชาวบ้านชอบ เพราะมันเป็นที่อยู่อาศัยของปลา เป็นที่หลบของปลา แล้วชาวบ้านก็ได้อาศัยแก่งพวกนี้ในการทำมาหากิน เครื่องมือการผลิต เครื่องมือหาปลาของชาวบ้านจะพัฒนาขึ้นมา และประยุกต์ใช้กับระบบนิเวศดังกล่าว แต่รัฐจีนกลับคิดว่า แก่งเหล่านี้คือหินโสโครกที่จะต้องเอาออก กลุ่มนายทุนในธนาคารพัฒนาแห่งเอเชียก็เห็นด้วย ฉะนั้นสิ่งที่เราเห็นเป็นแก่ง เป็นโขดหินพวกนี้ ถ้าขวางทางเดินเรือเมื่อไหร่ ก็จะต้องเอาออก เพราะทางการจีนอยากจะขนของใส่เรือขนาดใหญ่ ประมาณห้าหกร้อยตัน ขณะที่ปัจจุบันที่ใช้คือเรือขนาดประมาณ 100 ตัน เท่านั้นเอง แม้กระนั้น กระทั่งปัจจุบันก็ยังเดินเรือไม่ได้ทั้งปี เพราะปริมาณน้ำในแต่ละช่วงของแม่น้ำโขงเองก็มีปัญหา ถ้าเป็นช่วงฤดูแล้ง เรือขนาดใหญ่จะเดินไม่ได้ แต่ถ้าช่วงน้ำหลากก็จะมองไม่เห็นพวกหินโสโครก ฉะนั้นการเดินเรือนี้ก็มีความยาก พวกแก่งหินเป็นปัญหา เพราะฉะนั้นจึงต้องระเบิดออก

โครงการวิจัยนี้ มีพื้นที่ชุมชนท้องถิ่นที่เลือกดำเนินการศึกษาอยู่ 4 ประเภทด้วยกันคือ 1. หมู่บ้านที่อยู่ริมน้ำโขง (เช่น บ้านหาดไคร้ เชียงของ จังหวัดเชียงราย) 2. หมู่บ้านที่อยู่ริมน้ำสาขา (เช่น บ้านปากอิง ที่เชียงของเหมือนกัน หรือว่าหมู่บ้านที่อยู่ริมน้ำขาน น้ำอู น้ำเชียง ที่หลวงพระบาง) นอกจากนั้นแล้ว งานวิจัยนี้ยังจะดู 3. ชุมชนที่เรียกว่า ชุมชนพื้นที่ชุ่มน้ำดานไฉ ซึ่งเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ มีหนอง คลอง บึง ที่ได้รับประโยชน์จากการป่าไหลของแม่น้ำโขงในช่วงน้ำหลาก และ 4. ชุมชนบนที่สูง พื้นที่ซึ่งเราเคยคิดว่า ผู้คนบนดอยเหล่านั้นไม่ได้ใช้ทรัพยากรจากน้ำ แต่ความเป็นจริงก็คือว่า คนบนดอยกินปลาไม่น้อยไปกว่าคนพื้นราบ

เชียงรุ่ง-สิบสองปันนา

พื้นที่แรกอยู่ทางใต้ของเชียงรุ่ง เป็นหมู่บ้านไตลื้อเล็กๆ ชื่อว่าบ้านเพยหลง หมู่บ้านนี้แต่เดิมจะอยู่ริมแม่น้ำโขงเลย แต่ตอนหลังน้ำท่วมบ่อย ชาวบ้านจึงอพยพเข้าไปในแผ่นดินเมื่อ 30 ปีที่แล้ว อพยพขึ้นไปอยู่ห่างจากแม่น้ำพอสมควรประมาณ 1 กิโลเมตร พื้นที่ที่อยู่ริมน้ำกลายเป็นพื้นที่ทำการเกษตร พอตอนหลังแม่น้ำโขงเริ่มลดลง หดลงเรื่อยๆ เพราะน้ำถูกกั้นเอาไว้โดยเขื่อนต่างๆ ก็ทำให้เกิดพื้นที่เพาะปลูกงอกขึ้นมา ฉะนั้นที่ดินของหมู่บ้าน แต่เดิมหลายส่วนเป็นแม่น้ำทั้งนั้น ตอนหลังกลายเป็นพื้นที่ที่เราเรียกว่า สวนผักกิมน้ำ ซึ่งในประเทศจีน สวนผักกิมน้ำที่ว่านี้ใหญ่โตมโหฬารกว้างขวางเป็นพันๆ ไร่ ถ้าเอามาเปรียบเทียบกับสวนผักกิมน้ำในลาว ในไทย ก็จะทำให้เห็นว่าเล็กกว่ามาก ห่างไม่กี่ยกิโลจากริมฝั่งแม่น้ำ แต่ในสิบสองปันนาชาวบ้านใช้รถแทรกเตอร์ลงไปไถได้เลย

รูปภาพประกอบ: สวนผักกิมน้ำที่บ้านเพยหลง ริมแม่น้ำล้านช้าง สิบสองปันนา

ในสิบสองปันนา การหาปลาก็ยังเป็นกิจวัตรประจำวันของชาวลื้อที่นั่น เพียงแต่ว่าในช่วงหลังๆ แม่น้ำโขงไม่ค่อยมีน้ำ หรือระดับน้ำ การไหลบ่าลดลงไปมาก ยิ่งไปกว่านั้นทุกวันนี้วิธีจับปลาที่นั่นชาวบ้านจะเริ่มใช้เทคนิคแปลกใหม่ คือใช้ไฟฟ้าช็อต การจับปลาจะมีทั้งในแม่น้ำโขง ในห้วย ไปจนกระทั่งถึงในบ่อ มีการเลี้ยงปลาบ่อ ปลาคาร์พินเดียแพร่หลายมากในเชียงรุ่ง สวนผักริมน้ำในสิบสองปันนาของจีน ใหญ่โตมโหฬารมาก ในขณะที่แม่น้ำโขงแคบลงๆ เพราะฉะนั้นพื้นที่ที่งอกออกมาตรงนี้ก็กลายเป็นคล้ายๆ กับโอกาสทองของเกษตรกรในการขยายพื้นที่เพาะปลูก ไม่เฉพาะแต่ชาวลื้อเท่านั้น คนอื่นก็จะเริ่มเข้ามาแย่งพื้นที่สวนริมน้ำเหล่านี้ กระทั่งเริ่มมีความขัดแย้ง จะทะเลาะเบาะแว้งกันในช่วงหลังๆ การเกษตรริมน้ำที่ปลูกผัก ปัจจุบันเริ่มกลายเป็นอุตสาหกรรมขนาดย่อม เอาแทรกเตอร์มาไถ แล้วก็ทำการเกษตรแบบเข้มข้นขนาดใหญ่ ยิ่งเชียงรุ่ง (เมืองหลวงของเขตปกครองตนเองชนชาติไตสิบสองปันนา) เริ่มมีนักท่องเที่ยวเข้ามามาก การเกษตรก็ยิ่งมีความสำคัญสำหรับชาวบ้านมากขึ้น ฉะนั้นการทำเกษตรแบบอุตสาหกรรมก็มาแทนที่วิถีชีวิตแบบเดิม จนกระทั่งชาวบ้านเริ่มทำคันดินกันหน้าอย่างถาวร คือแต่เดิมน้ำจะไหลขึ้นลงตามกระแสแต่ละปี เพราะฉะนั้นที่สวนริมน้ำก็จะยัดหดแล้วแต่วัฏจักรของน้ำ แต่ชาวบ้านที่นั่นเริ่มทำเขื่อนกันน้ำเพื่อขยายพื้นที่ออกไปเรื่อยๆ

อย่างไรก็ตาม ความเป็นชุมชนไตลื้อดั้งเดิมก็ยังปรากฏให้เห็นอยู่บ้าง หมู่บ้านชาวลื้อก็ยังมี “ใจบ้าน” เหมือนกับหมู่บ้านไตลื้อในที่อื่นๆ ลักษณะบ้านเรือนก็ยังเหมือนบ้านไตลื้อแบบเดิม ที่สิบสองปันนาจะมีข้อแตกต่างก็คือ บนดอยเริ่มจะไม่มีป่าไม้เหลือให้เห็น จะมีแต่ป่ายางพาราเต็มไปหมด เดี่ยวนี้ สัดส่วนของรายได้ของชาวบ้านส่วนใหญ่ในสิบสองปันนากว่า 90 % ยังมาจากการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำสวนยาง (ขายน้ำยางพารา) รองลงมาคือ ไม้ผล และพืชผักสวนครัว ธุรกิจร้านอาหารไต ตามลำดับ ส่วนการหาปลาจากแม่น้ำโขง ถือเป็นรายได้ชนิดเดียวเมื่อเทียบกับรายได้อื่นๆ ทั้งหมด แต่ชาวบ้านก็ยังเก็บหาอาหารจากแม่น้ำเพื่อประทังชีวิต ผู้หญิงไต

ลื้อก็ยังคงเก็บไก (สาหร่ายน้ำจืดในแม่น้ำโขง) มาทำแกงจืด ทำสาหร่ายตากแห้ง ซึ่งเป็นอาหารประจำสำหรับกับข้าว เพื่อต้อนรับแขกบ้านแขกเมืองของชาวลื้อ

แม่น้ำโขงในช่วงหน้าแล้งน้ำจะน้อยมาก แทบจะไม่เหลือให้ปลาอาศัยอยู่ได้ ในสภาพเช่นนี้ชาวบ้านที่มีอาชีพจับปลาบอกว่า ตั้งแต่เข้ามิตจนถึงตกเย็นออกหาปลา แต่ได้ปลาน้อยมาก ทั้งยังเป็นปลาเล็ก ปลาน้อย ปลาบางชนิดก็ไม่กิน จากการทำงานภาคสนามเราจึงได้รู้ว่า วิถีวัฒนธรรมประมงที่เคยอยู่คู่กับชาวบ้านริมฝั่งโขงในสิบสองปันนามาหลายร้อยปีกำลังจะตาย สถานการณ์แบบนี้ยังไม่แนบรอมว่าเขื่อนที่เชียงรุ่ง (Jinghong Dam) ยังสร้างไม่เสร็จ และในส่วนท้ายน้ำลงไปทางใต้ของเชียงรุ่ง ที่กาลันป่า หรือชาวลื้อเองเรียกว่าเมืองฮ่า ก็กำลังสร้างอยู่อีกเขื่อนหนึ่ง ถ้าสองเขื่อนนี้สร้างเสร็จเมื่อไหร่ ทางการเงินบอกว่าจะมีระบบการปล่อยน้ำเพื่อให้สอดคล้องกับการเดินเรือ ให้น้ำไหลลงมาพร้อมกับเรือสินค้าจีน แต่ชาวประมงลื้อสิบสองปันนาบอกว่า นี่จะเป็นตะปูดที่สุดท้ายบนฝายโลงของวิถีชีวิตชาวประมงไต และถ้าเป็นเช่นนั้น วัฒนธรรมการประมงของชาวไตลื้อสิบสองปันนาก็จะสูญสิ้นไปกับสายน้ำที่แปรเปลี่ยนไป

เชียงของ-เชียงราย

จากชะตากรรมของชาวลื้อในจีน มาดูของไทยบ้างในโครงการศึกษาที่เราดำเนินการศึกษาพื้นที่ฝั่งโขงหลายแห่งในภาคเหนือของประเทศไทย หมู่บ้านติดน้ำโขงที่เราศึกษา เป็นชุมชนที่มีชื่อเสียงมาก เป็นศูนย์กลางของการจับปลาบึก คือ บ้านหาดไคร้ ซึ่งเป็นชุมชนเก่าแก่ในเชียงของ แล้วก็มีอะไรที่น่าสนใจหลายอย่าง เชียงของตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามกับชุมชนห้วยทรายแขวงบ่อแก้ว ของประเทศลาว ทั้งสองฟากฝั่งน้ำโขงตรงจุดนี้เป็นพื้นที่ซึ่งคนไทยและคนลาว จับปลาบึกมาเป็นร้อยปี พัฒนาการของเครื่องมือจับปลาบึกก็พัฒนาขึ้นไปเรื่อยๆ ระบบนิเวศของหาดไคร้เป็นระบบนิเวศที่ค่อนข้างจะเหมาะสมต่อการหาปลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งปลาบึก เพราะฉะนั้นวัฒนธรรม

ของการประมงที่บ้านหาดไคร้จึงพัฒนามายาวนาน แต่ในช่วงหลังชาวบ้านก็จะเริ่มบ่นว่า เรือมันเยอะ การหาปลาทำไม่ได้ผล ปลาลดลง บ้านหาดไคร้มีลักษณะเด่นที่วัฒนธรรมการจับปลาบึก ทุกปีจะมีการประกอบพิธีกรรม แต่มาช่วงหลังๆ การจับปลาบึกเริ่มถูกกวดขันไม่ให้ทำต่อไป องค์กรระหว่างประเทศด้านการอนุรักษ์ เช่น IUCN เริ่มเข้ามาซื้อ มง (เครื่องมือจับปลา) จากชาวบ้าน มงปลาบึกที่เราเห็นนี่เขาจะให้ราคาดี ชาวบ้านก็ขายไป (และส่วนใหญ่ก็เลิกอาชีพจับปลาบึก) แต่ทางฝั่งลาวยังคงจับกันอยู่ คนไทยขายเครื่องมือ แต่คนลาวยังจับอยู่ หรือถ้าชาวประมงไทยจับปลาบึกได้ก็จะขายต่อให้กับ IUCN (หน้าแล้งที่ผ่านมานี้ก็จับได้หนึ่งตัว)

ชาวบ้านที่เชียงของพูดเกือบเป็นเสียงเดียวกันว่า วัฒนธรรมการจับปลาบึก เป็นวิถีชีวิตที่ชาวบ้านสืบทอดกันมา แล้วการจับปลาบึกของชาวบ้านก็ไม่ใช้สาเหตุที่ทำให้ปลาบึกลดปริมาณลง หรือชาวบ้านไม่คิดว่าเขาคือสาเหตุของการลดลงของปลาบึก แต่ดูเหมือนว่าเขาถูกละทิ้งไม่ให้จับปลาบึกต่อไป เริ่มมีการพูดถึงการอนุรักษ์ เริ่มมีการพูดถึงว่าชาวบ้านเห็นแก่ตัวในการยังคงจับปลาบึกอยู่ แล้วชาวบ้านก็พยายามจะแสดงตัวเป็นนักอนุรักษ์ ด้วยการรวมกลุ่มอนุรักษ์ปลาบึก แต่ก็เกิดการทะเลาะเบาะแว้งกันเรื่อยๆ ระหว่างคนรวยซึ่งเป็นหัวหอกของการอนุรักษ์ กับคนจนซึ่งยังพยายามที่จะจับปลาบึกอยู่ ในทำนองเดียวกัน การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศนั้นก็ทำให้รายได้ของชาวบ้านลดน้อยถอยลงไป ตัวอย่างเช่น ไก่ ซึ่งเคยเป็นรายได้หลักส่วนหนึ่งของชาวบ้านในหน้าแล้งก็เริ่มลดลง ชาวบ้านบอกว่าระดับน้ำไม่นิ่ง แต่น้ำขึ้นๆ ลงๆ อยู่ตลอดเวลา ซึ่งมีส่วนทำให้ผลผลิตไก่ลดลง เพราะฉะนั้นชาวบ้านก็จะหาทางกดขี่ขูดรีดหาประโยชน์จากธรรมชาติเพิ่มขึ้นด้วยวิธีการใหม่ๆ เช่นขายไก่ไม่ได้ก็ขายหิน เก็บหินแม่น้ำโขงขึ้นมาขาย พอหินน้อยลง ไก่ก็ลดลงไปอีก ก็กลายเป็นวัฏจักรทำลายตัวเอง

นอกจากปลาบึก ชาวบ้านหาดไคร้ยังมีการจับปลาชนิดอื่นๆ ปลาบึกไม่ใช่ปลาประเภทเดียวที่คนหาดไคร้จับ เทคนิคในการหาปลาก็ยังมีอีกหลากหลาย แต่ว่าในช่วง 2-3 ปีที่ผ่านมา แม่น้ำโขงจะเกิดการกัดเซาะของ

ชายฝั่งเยอะมาก เกิดการกัดเซาะจนตลิ่งพังลง แล้วก็พังเป็นแนวยาว เพราะฉะนั้นบางจุดเขาจะเริ่มทำเป็นคล้ายๆ กับเชื่อมกันแนวชายฝั่ง ปัญหาของชุมชนประมง เช่นบ้านหาดไคร้ก็คือว่า มันเกิดการพังทลายของระบบนิเวศบางส่วน เกิดการขึ้นลงที่ไม่เป็นเวลาของน้ำ การเพิ่มขึ้นของปริมาณการเดินเรือ ปลาและโกที่ลดลง ในขณะที่ชาวบ้านจะเริ่มล้างผลาญธรรมชาติเพิ่มมากขึ้นด้วยวิธีการใหม่ๆ ชาวบ้านเริ่มใช้ความรู้พื้นบ้านเพื่อกวดขีดธรรมชาติเพิ่มขึ้น เช่น มอง (เครื่องมือหาปลา) ซึ่งแต่เดิมเคยมีขึ้นเดียว ตาใหญ่ ตอนนี้อยู่กันสามชั้นเพื่อจับปลาตัวเล็กลงอย่างนี้เป็นต้น อันนี้อาจจะเป็นความฉลาดในการเอาตัวรอดของชาวบ้านบางส่วน แต่ในขณะที่เดียวกันเราก็พบเห็นการสร้างองค์กรชาวบ้านขึ้นมาเพื่อพยายามแก้ปัญหา มีการจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์เชิงของ มีองค์กรพัฒนาเอกชนด้านการอนุรักษ์เข้าไปพยายามที่จะรวมกลุ่มชาวบ้านในการทำงาน

จากบ้านหาดไคร้ เรามาดูที่บ้านปากอึง แม่น้ำอิงเป็นแม่น้ำที่ไหลจากแม่น้ำโขง แล้วก็ลงมาเชิงรายนมาถึงพะเยา บ้านปากอึงเป็นบ้านที่อุดมสมบูรณ์มากๆ ในภาคเหนือ เพราะว่าเต็มไปด้วยทรัพยากร บริเวณปากอึงมีตั้งแต่กึ่งตัวเล็กๆ ที่ชาวบ้านจับ ส่วนมากจะเป็นผู้หญิงที่จับกุ้ง ที่ริมน้ำจะเป็นที่เลี้ยงสัตว์ บ้านปากอึงจะเป็นจุดที่ชาวบ้านไหลมอง มองคือแหยาวๆ เพื่อจับปลา และปลาก็มีขนาดใหญ่ เพราะฉะนั้นรายได้ของชาวบ้านปากอึงประมาณ 15% มาจากการขายปลา รวมทั้งการทำการเกษตรอย่างเข้มข้น ไม่ว่าจะเป็นข้าวโพด ถั่ว ยาสูบ แต่แม้กระทั่งที่บ้านปากอึงเองชาวบ้านก็จะเริ่มบ่นแล้วว่าปลามันลดลง การที่ปลาลดลงมีสาเหตุหลายอย่าง ส่วนหนึ่งเพราะระบบนิเวศเริ่มเปลี่ยนไป กระแสน้ำเริ่มเปลี่ยน แต่อีกส่วนหนึ่งเป็นเพราะว่าชาวบ้านจับปลาเพิ่มขึ้น เพราะว่าตลาดต้องการปลา เกิดภาพที่ว่าถ้าใครไปเชิงของต้องกินปลาน้ำโขง ก็เลยเกิดความคิดจินตนาการกันว่าถ้าใครไปเที่ยวเชิงของต้องกินปลาน้ำโขง ซึ่งอันนี้เป็นภัยต่อระบบนิเวศมหาศาล ดังนั้น นักท่องเที่ยวแหละที่เป็นภัยต่อระบบนิเวศน์ เพราะได้ช่วยสร้างความต้องการ หรือเป็นตัวเร่งปริมาณการบริโภคที่เพิ่มมากขึ้น ทำให้

ราคาปลาตีบตัวสูงขึ้น ผลก็คือชาวบ้านก็อยากจะจับปลาเพิ่มมากขึ้นด้วย

บนน้ำอิงอีกเหมือนกัน จากเชียงของน้ำอิงจะไหลลงมาจนกระทั่งผ่าน
พญาเม็งราย ขุนตาล มาถึง เทิง ตรงนี้งานวิจัยเราดูหมู่บ้านที่เป็นชุมชน
พื้นที่ชุ่มน้ำด้านใน ปรากฏการณ์ที่เราเริ่มพบเห็นก็คือว่าในช่วงหลายปีที่ผ่านมา
ชาวบ้านจะเริ่มค่อนข้างหวงทรัพยากร จะเกิดเขตอนุรักษ์ปลาบนน้ำอิง
เพิ่มมากขึ้น เกิดการอนุรักษ์ป่าปุง ป่าทาม กลายเป็นป่าชุมชน ซึ่งเป็นป่า
ด้วย เป็นหนองด้วย จะมีเยอะมากในเขตภาคเหนือส่วนนี้ เพราะว่าในหน้า
น้ำปลาจะไหลจากแม่น้ำอิงเข้าไปในหนอง ปลาจะเข้ามาวางไข่ในเขตป่าหน้าท่วม
ถึงเหล่านี้ แล้วชาวบ้านก็จะอนุรักษ์พื้นที่เหล่านี้ รวมทั้งหนองพวกนี้ไว้เพื่อ
จับปลา ฉะนั้นพื้นที่ในช่วงหน้าแล้งกับช่วงหน้าน้ำจะต่างกันเยอะมากใน
พื้นที่เหล่านี้ เครื่องมือการผลิตที่ชาวบ้านใช้ก็จะแตกต่างกันไปตามระบบนิเวศ
ในช่วงหลังๆ ก็จะมีกระบวนการอนุรักษ์ทรัพยากร หมู่บ้านทุกแห่งจะมีกฎ
ระเบียบ ห้ามจับปลา หนองหลายๆ แห่งจะเริ่มให้ชาวบ้านจับปลาได้เพียงปี
ละครั้ง และก็ต้องเสียค่าธรรมเนียม ในวันที่ชุมชนอนุญาตให้หาปลา หนอง
จะรกไปด้วยคน แม่น้ำจากในเมืองก็มารับซื้อปลาถึงที่ เศรษฐกิจในวันนั้น
จะสะพัด นอกจากนั้นในแม่น้ำอิงก็เริ่มเกิดการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศ จาก
การรุกเข้ามาของนายทุนที่เข้ามาซื้อที่ของชาวบ้าน เริ่มมีการใช้ทรัพยากร
จากแม่น้ำแบบใหม่ๆ อย่างเช่น การดูดทรายขาย เป็นต้น

จากบ้านด้า ที่ขุนตาล เรายังเก็บข้อมูลที่บ้านสันทรายงาม ซึ่งเป็น
ชุมชนอีสานอพยพเข้ามาในช่วงเมื่อ 50 ปีที่แล้ว เข้ามาอยู่ทางภาคเหนือ
คนอีสานที่อพยพเข้ามาทำให้พื้นที่หนองของสันทรายงาม กลายเป็นแหล่ง
ผลิตปลาแตกขนาดใหญ่ในภาคเหนือ ระบบนิเวศริมน้ำอิงในแถบนี้จะเต็มไปด้วย
ด้วยป่า ป่าซึ่งคนอีสานเรียกว่าป่าปุง ป่าทาม ป่าที่หน้าท่วมถึงสลับกับหนอง
เพราะฉะนั้นเมื่อน้ำหลากจากแม่น้ำเข้าไปในหนอง ปลาก็จะเข้ามาวางไข่ อยู่
อาศัยในหนอง กลายเป็นแหล่งทำมาหากินของชาวบ้าน นอกจากนั้นก็จะมี
การอนุรักษ์ปลาเพิ่มขึ้นในพื้นที่เหล่านี้

นี่ (ภาพข้างบน) คือที่สันทรายงาม ที่ผมบอกว่ารักไปด้วยคนเหนียว เป็นภาพที่จับปลาปีละวัน ทุกคนก็จะไปกันแต่เช้าแล้วก็ทอดแหกันแบบจ๊ะละห้วน แต่ดูที่ขนาดของปลาจากหน้าอิง

ภาพนี้คือภาพปลาจากแม่หน้าอิง เราคงไม่ค่อยเห็นปลาแบบนี้ในแม่น้ำปิง แม่ค้าจะมากันจากพะเยา จากที่ต่างๆ จากเชียงราย เพื่อมาซื้อปลาไปขายต่อ เป็นกำไรที่ค่อนข้างงาม

จากสันทรายงามเราขึ้นไปดูบนดอย บ้านขุนห้วยไคร้ เป็นหมู่บ้านม้ง มีคนเมี้ยนอยู่ด้วย บนดอย เรามักไม่นึกว่าคนดอยกินปลา แต่ในความเป็นจริง ในระบบที่การทำไร่เริ่มถูกเบียดเบียน ชาวบ้านก็เริ่มปรับพื้นที่ อย่างเช่นบ้านขุนห้วยไคร้ เริ่มปรับจากการทำไร่มาทำสวนล้นจี่ สภาพที่เราเห็นก็คือว่าไร่ข้าวจะเริ่มเปลี่ยนสภาพมาเป็นสวนล้นจี่ แต่การปรับอย่างนี้มีแต่เฉพาะคนรวยเท่านั้นที่ทำได้ คนจนทำไง คนจนก็เป็นแรงงานรับจ้างคนรวยทำงานในสวน ส่วนคนที่อยู่ตรงกลางเดือดร้อนหนัก คือต้องอพยพออกไปหางานทำข้างนอก ฉะนั้นในพื้นที่อย่างนี้ การเปลี่ยนแปลงทำให้คนจนก็ยังคงต้องใช้ทรัพยากรคือปากกับน้ำเหมือนเดิม ปัญหาที่มีอยู่ว่าทรัพยากรที่มีอยู่ลดน้อยลงไป ในหนองเล็กๆ ที่เราเห็น ชาวบ้านก็ยังหาปลา แม้กระทั่งหน้าแล้ง ชาวบ้านก็ยังหาปลาทุกวัน เพราะว่าแหล่งโปรตีนสำคัญของชาวบ้านคือปลา แม้กระทั่งในวังน้ำเล็กๆ บนดอย ชาวบ้านก็จะหาปลา เทคนิคในการหาปลาก็จะแตกต่างไปจากชุมชนประมงบนที่ราบ ดินน้ำ ล้ำธารก็ยังเป็นที่เล่นของเด็ก ที่เก็บมะไฟ เก็บผักกูดไปกินตามประสาเด็ก แต่ปัญหาก็คือว่าปลาเป็นส่วนประกอบ องค์ประกอบสำคัญในอาหารของชาวบ้าน ในช่วงหน้าแล้ง ปลาตัวเล็ก ตัวน้อยนี่แหละที่ทำให้ชาวบ้านอยู่ได้ แต่ปัญหาก็คือว่าแม้กระทั่งบนดอยตอนนี้ระบบนิเวศก็เปลี่ยน อย่างที่บ้านนี้เมื่อมีการขยายถนน ขึ้นภูชี้ฟ้า ชาวบ้านบอกว่าจำนวนปลาลดน้อยลงไปเยอะ เพราะดินเริ่มตกตะกอนทับถมแหล่งน้ำ แหล่งน้ำเล็กลง นอกจากนั้นแล้วการทำสวนล้นจี่ยังทำให้เกิดการใช้ปุ๋ย การใช้ยาเพิ่มมากขึ้น มลภาวะของน้ำก็ทำให้ปลาลดลงไปด้วย

รูปภาพประกอบ: ปลาเล็กปลาน้อยเป็นอาหารสำคัญสำหรับคนจนบนดอยที่บ้านขุนห้วยไคร้

หลวงพระบาง

จากจีนและไทย มาดูที่ลาวกันบ้าง ที่หลวงพระบางซึ่งเป็นพื้นที่ที่งานวิจัยนี้เลือกดำเนินการศึกษาว่าเกิดอะไรขึ้นบ้างหลังจากที่เขื่อนผลิตกระแสไฟฟ้าพลังงานน้ำถูกสร้างขึ้นมาบนลำน้ำโขง ในเขตหลวงพระบางมีแม่น้ำสายใหญ่ๆ 4 สาย คือแม่น้ำโขง น้ำอู น้ำเชียง น้ำขาน ถ้าคนไปหลวงพระบางต้องเห็นอย่างน้อย 2 สาย คือน้ำขานกับน้ำโขง แต่น้ำอูกับน้ำเชียงอาจจะไม่ค่อยเห็น ที่เราทำการวิจัยก็คือ เราศึกษา 3 พื้นที่หมู่บ้าน คือชุมชนริมฝั่งน้ำอู น้ำเชียง และน้ำขาน เพื่อจะดูเปรียบเทียบทั้งสามระบบนิเวศหรือแม่น้ำสามสายนี้ไปพร้อมๆ กัน

หมู่บ้านแรกที่ผมอยากจะชี้ให้ดู เป็นชุมชนเล็กๆ บนน้ำขาน ชื่อว่าบ้านสวนหลวง ในช่วงที่ผ่านมาในลาวจะมีการเปลี่ยนแปลงมาก มีการสร้างนโยบายมอบดิน มอบป่า มีนโยบายที่ไม่ให้คนดอยทำไร่ ฉะนั้นในหลวงพระบางเอง รัฐลาวเริ่มไล่ชาวม้ง คนขมุ ลงจากยอดดอยมาตั้งบ้านอยู่บนพื้นราบ

บ้านสวนหลวง คือตัวอย่างของผลพวงจากการพัฒนาและนโยบายโยกย้ายถิ่นฐานของผู้คนในลาวดังกล่าว พื้นที่นี้แต่เดิมเคยเป็นชุมชนที่คนลาวลุ่มอาศัยอยู่ มีผืนนาขนาดเล็กๆ เหมาะกับสภาพระบบนิเวศที่อยู่ริมน้ำ แต่พอตอนหลังรัฐลาวโยกย้ายเอาคนม้งกับคนเมี่ยนลงมาหลายสิบครอบครัว แถมยังย้ายชาวขมุลงมาสบทบอีก นโยบายดังกล่าวนอกจากจะทำให้เกิดการพลัดถิ่นของกลุ่มชาติพันธุ์แล้ว ยังสร้างแรงกดดันต่อพื้นที่ ต่อการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอย่างจำกัด หรือเดิมเหมาะสมกับชุมชนขนาดเล็ก ผลก็คือทำให้เกิดแรงงานไร้ที่ดิน หรือเกษตรกรไร้ที่ดินเพิ่มมากขึ้นในพื้นที่ดังกล่าว ฉะนั้นชาวบ้าน ผู้คน กลุ่มชน เหล่านี้ก็หันมาใช้ทรัพยากรจากป่าเพิ่มมากขึ้น จากแม่น้ำเพิ่มมากขึ้น คนดอยซึ่งเกิดมาไม่เคยหาปลาเลย ก็ถูกบังคับโดยอ้อมให้ต้องพัฒนาทักษะความรู้และหันมาจับปลาในแม่น้ำ ในขณะที่คนลาวลุ่ม หรือคนในชุมชนบนที่ราบจะใช้หา ที่มีอยู่อย่างจำกัดอย่างเข้มข้นมากขึ้น พอเกี่ยวข้าวเสร็จ ก็จะปลูกแดง ปลูกพืชพาณิชย์ต่อ เพราะความต้องการพืชผลในเมืองหลวงพระบางเพิ่มสูงมากขึ้น ปริมาณนักท่องเที่ยวที่เพิ่มสูงมากขึ้นในรอบหลายปีที่ผ่านมา ทำให้สวนผักริมน้ำขานกลายเป็นพื้นที่ที่ถูกใช้งานอย่างหนัก ชาวบ้านที่จนๆ หลายครอบครัวอพยพย้ายไปอยู่ในสวนผักริมน้ำเลยเพราะไม่มีที่ดินจะอยู่อาศัย และก็ใช้สวนผักดังกล่าวทำมาหากินตลอดทั้งปี ควบคู่ไปกับการจับปลาในแม่น้ำ ฉะนั้นการใช้ทรัพยากรในหลวงพระบางในช่วงสิบกว่าปีที่ผ่านมานั้นเพิ่มสูงขึ้นมากมายมหาศาล แม้กระทั่งคนขมุซึ่งไม่เคยจับปลามาก่อนก็มาเรียนรู้เทคนิคการทำฝายเพื่อจับปลา คือทำเขื่อนไม้กั้นน้ำ แล้วลงไปดักปลา คอยช้อนปลาที่วิ่งมาชนเขื่อนจำลองที่สร้างขึ้นชั่วคราว กลายเป็นอะไรที่ชาวบ้านสนุกสนานไปกับการทำมาหากิน ในขณะที่ผู้ชายก็เอาเรือออกไปแล้วก็ใช้มองเป็นอาวุธหลักในการหาปลา ปลาที่จับได้ชาวบ้านก็กินบ้าง ขายบ้าง ทำปลาแห้งบ้าง ซึ่งกลายมาเป็นรายได้หลักส่วนหนึ่งของผู้คนที่นั่น และแน่นอน ไก่ นี้กลายเป็นพระเอก เป็นสินค้ายอดนิยมจากแม่น้ำโขงและแม่น้ำสาขาเกือบทุกสาย ทุกวันนี้ ไก่ กลายเป็นสินค้าหลักส่วนหนึ่งของหลวงพระบางไปแล้ว คนไปหลวงพระบางถ้าไม่ซื้อไก้กลับมาฝากญาติพี่น้อง ว่ากันว่าอาจจะถูก

ดำหนิดีเตียนได้ เพราะไถกลายเป็นอาหารยอดนิยมจากลุ่มน้ำโขงไป
เรียบร้อยแล้ว

รูปภาพประกอบ: ชาวขมหาลปลาในน้ำขาน

อีกพื้นที่หนึ่งคือ บ้านปากเซียง อยู่ปากแม่น้ำเซียง บ้านนี้ก็คล้ายๆ
กับบ้านสวนหลวง ต่างกันตรงที่ว่าจำนวนคนลาวสูง ลาวเทิง ที่ถูกโยกย้าย
หรืออพยพลงมามีน้อยกว่า แต่แม้กระนั้น แรงกดดันต่อที่ดินในพื้นที่ก็ไม่
แตกต่างกัน จนกระทั่งคนปากเซียงในช่วง 4-5 ปีที่ผ่านมา ชาวบ้านบอก
ว่าจับปลาตลอด 24 ชั่วโมง คือกลางคืนก็ไม่นอนบ้าน ไปนอนริมน้ำ เพราะ
ว่าตอนเช้ามีตต้องเอาปลามาขายที่ตลาดหน้าหมู่บ้าน กลายเป็นรายได้หลัก
เพราะไม่มีที่ดิน คนที่อยู่มาก่อนก็ได้สวนผักที่ดีไปก่อน แล้วก็คนเหล่านี้ก็
จะมีที่นาซึ่งบางส่วนก็เริ่มเปลี่ยนไปเป็นสวนไม้ผล หลวงพระบางซึ่งมีปัญหา
ข้าวไม่พอกินอยู่แล้ว ในปัจจุบันก็ซื้อข้าวเพิ่มขึ้น แต่ในน้ำเซียงปัญหาตอนนี้
ก็คือว่าชาวบ้านจับปลาเยอะมาก จนกระทั่งแต่ละคนก็ได้ปลาน้อยลง การค้า
เริ่มเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตของชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นการค้าไก สำหรับขาย
ตากแห้ง หรือผลผลิตการเกษตรอย่างอื่น

รูปภาพประกอบ: แม่บ้านชายไคแผ่นริมถนนหน้าบ้านปากเขื่อง

อีกพื้นที่หนึ่ง เป็นหมู่บ้านสุดท้ายที่จะกล่าวถึงในที่นี้ คือ บ้านหาดค้อ เป็นหมู่บ้านลือที่หลวงพระบาง หมู่บ้านนี้จะอยู่ห่างออกไปจากเมืองหลวงพระบางค่อนข้างไกล คือราวๆ 40 กิโลเมตร ฉะนั้นสภาพในหมู่บ้านนี้อาจจะดูเหมือนว่า ชาวบ้านจะดำรงชีวิตแบบเรียบง่าย คล้ายๆ กับเพื่อยังชีพมากกว่าเพื่อค้าขาย เมื่อเปรียบเทียบกับ 2 พื้นที่ที่กล่าวมาข้างต้น แต่ลองมาดูกันว่าจริงๆ แล้วเป็นยังไง หมู่บ้านหาดค้อตั้งอยู่ริมแม่น้ำอู แม่น้ำอูเป็นแม่น้ำสาขาที่อุดมสมบูรณ์และมีชื่อมากในแถบตอนเหนือของลาว ใครไปหลวงพระบางแล้วไม่กินกุ้งน้ำอูถือว่าไปไม่ถึงหลวงพระบาง หมู่บ้านนี้ก็จะเป็นชุมชนชาวลาเหมือนับหมู่บ้านลือโดยทั่วไป ชาวบ้านยังทอผ้า ยังใช้ชีวิตเกษตรกรรม แต่ทว่าการจับปลาเปลี่ยนไปคือเพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้เพราะต้องการเงินสด และมีพ่อค้าคนกลางที่เข้ามารับซื้อปลาจากชาวบ้านเพิ่มมากขึ้น ดังที่กล่าวมาตั้งแต่ต้น ผู้คนในชุมชนสองฝั่งน้ำโขง หรือแม่น้ำสาขา จะหันมาใช้เวลาในแม่น้ำเพิ่มมากขึ้น แม้ว่าที่ลาว คือที่หลวงพระบาง อาจยังโชคดีกว่าที่อื่นๆ ในแง่ที่ว่า ระดับการเปลี่ยนแปลงของน้ำ การขึ้นลง

(uctuation) ของน้ำยังไม่ค่อยแปรปรวนมากเหมือนในพื้นที่ตอนบน เช่น แถบเชียงแสน เชียงของ แต่ในขณะเดียวกันในช่วงหลายปีที่ผ่านมา ชุมชนประมง ชาวบ้านที่อยู่ริมหน้าของลาว ก็เหมือนกับชุมชนอื่นๆ คือกำลังเจอกับปัญหาหลายอย่าง ที่หลวงพระบาง ปัญหาแรกที่เรพบเห็นก็คือ แรกกตตันต่อที่ดิน การใช้ทรัพยากรที่ดิน ซึ่งเป็นแรกกตตันที่ไม่ได้เกิดจากการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร แต่ทว่ามีสาเหตุหลักมาจากนโยบายการพัฒนาของรัฐ และผลพวงจากการพัฒนาในเขตอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง เพราะนอกจากการเร่งปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐาน โดยเฉพาะถนนกับเขื่อน ซึ่งถือเป็นอภิมหาโครงการพัฒนาระดับภูมิภาค ในขณะเดียวกันความต้องการที่จะบริโภคทรัพยากรก็เพิ่มมากขึ้นด้วย โดยเฉพาะจากอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว

การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศมีผลค่อนข้างมากต่อวิถีชีวิตต่อการทำมาหากินของผู้คนชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนที่กลายเป็นคนจนไม่มีที่ดิน ฉะนั้นการเกิดขึ้นของคนจนไร้ที่ดินในแขวงหลวงพระบาง ทำให้ผู้คนกลุ่มนี้กลายเป็นแรงงาน บางส่วนเริ่มเดินทางหลังไหลเข้ามาหางานทำในตัวเมือง มีความต้องการเงิน ความต้องการที่จะใช้จ่าย ที่เพิ่มมากขึ้น ปัจจุบันในหลวงพระบางค่าครองชีพสูงมาก เผลอๆ อาจจะสูงกว่าเชียงใหม่ กว๊ายเดี่ยวขามหนึ่ง 30 บาท ผมไม่รู้ว่าเขาขายคนลาวด้วยกันเองด้วยราคานี้หรือเปล่า แต่ในขณะเดียวกันชาวบ้านแทบทุกหมู่บ้านก็จะพูดเหมือนกันว่า ปลาในแม่น้ำลดน้อยลง รายได้ที่เคยมาจากปลาลดลงทั้งๆ ที่ราคาปลานั้นปรับเพิ่มสูงขึ้น แต่จับได้น้อยลง ดังนั้นคนจนก็จะหันไปใช้ทรัพยากรจากป่าเพิ่มมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงของกระแส น้ำ ระดับขึ้น-ลงของน้ำในแม่น้ำโขงที่หลวงพระบางยังส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงในระบบนิเวศอีกหลายอย่าง เพราะการขึ้นลงของระดับน้ำที่เปลี่ยนแปลงไปได้ทำให้ วังน้ำ ซึ่งเป็นแหล่งวางไข่ของปลา เป็นแหล่งอยู่อาศัยของปลา หรือสัตว์น้ำชนิดอื่นๆ ในหน้าแล้ง (เช่นกุ่มน้ำอยู่ในช่วงเวลาหนึ่งมันจะอยู่ในวัง จนกระทั่งถึงหน้าทีน้ำหลากกุ่มถึงจะขึ้น เพราะฉะนั้นชาวบ้านได้ขายกุ่มปีหนึ่งไม่กี่วัน) แต่ตอนนี้ระบบนิเวศของน้ำเริ่มแปรปรวนไปหมด ในพื้นที่หลายแห่งของ

หลวงพระบางเราจะเริ่มเห็นการถางป่าริมน้ำ ทำไร่เพิ่มขึ้น ทั้งๆ ที่รัฐบาลลาวพยายามไม่ให้ทำไร่บนดอย แต่พื้นที่ริมน้ำกลับถูกถางทำไร่เพิ่มมากขึ้น ซึ่งมักจะเป็นการใช้ทรัพยากรธรรมชาติของคนจนเป็นส่วนใหญ่ ฉะนั้นเพื่อความอยู่รอด การหาของป่า การยิงสัตว์ป่า ก็จะเพิ่มขึ้น เพราะว่าเดี๋ยวนี้ชาวบ้านไม่สามารถพึ่งเพียงสายน้ำได้เหมือนแต่ก่อน

รูปภาพประกอบ: การถางป่าทำไร่มีมากขึ้น เมื่อทรัพยากรปลาและสัตว์น้ำลดลง

บทสรุป

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาชุมชนท้องถิ่นมากมายที่ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศในแถบลุ่มน้ำโขงได้พยายามปรับตัวทั้งในด้านของการทำมาหากิน การแสวงหาอาชีพเสริมและการแสวงหามาตรการเพื่อเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารในด้านต่างๆ ยกตัวอย่างเช่น ชุมชนประมงมากมายตลอด 84 กิโลเมตรตามความยาวของลำน้ำโขงในภาคเหนือตอนบน ในเขตอำเภอเชียงแสน เชียงของและเวียงแก่น ได้ปรับระบบการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่น ออกกฎเกณฑ์ในการจับปลา กำหนดพื้นที่และเวลาห้ามจับปลาในท้องถิ่นของตน ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของมาตรการอนุรักษ์

ทรัพยากรของท้องถิ่นที่กำลังร่อยหรอลงทุกวัน แนวความคิดในการอนุรักษ์ทรัพยากรเริ่มแพร่ขยายออกไปในวงกว้าง ครอบคลุมชุมชนต่าง ๆ ที่มีส่วนได้ส่วนเสียกับการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ ที่กำลังส่งผลกระทบต่อชีวิตของพวกเขาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ เริ่มตระหนักว่าการสร้างเครือข่ายของชุมชนท้องถิ่นในการมีส่วนร่วมกำหนดกฎเกณฑ์และการควบคุม เป็นพื้นฐานสำคัญของยุทธศาสตร์ในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

ความพยายามของชุมชนท้องถิ่นในการมีส่วนร่วมจัดการทรัพยากรของท้องถิ่น ได้รับการหนุนเสริมอย่างแข็งขันจากเครือข่ายประชาสังคมทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับชาติ และระดับนานาชาติ ความเสื่อมโทรมผันแปรของธรรมชาติแวดล้อม กลายเป็นประเด็นสำคัญที่ประชาคมโลกให้ความสนใจ สภาวะโลกร้อนเป็นปัญหาท้าทายความร่วมมือร่วมใจของทุกภาคส่วนบนผืนพิภพที่จำต้องเผชิญชะตากรรมเดียวกัน องค์กรประชาสังคมทั่วโลกเริ่มสร้างเครือข่ายความร่วมมือ เชื่อมต่อสร้างชุมชนปฏิบัติการ และก้าวรื้อตะโกนท้าทายมหาอำนาจเพื่อเรียกร้องสิทธิการมีส่วนร่วมในยุคโลกาภิวัตน์ การสร้างเครือข่ายของประชาสังคมข้ามพรมแดนรัฐชาติ และการรณรงค์เพื่อนำเสนอนโยบายในระดับภูมิภาคและระดับโลก ทำให้มีการก่อร่างสร้างตัวของเครือข่าย “ประชาสังคมข้ามชาติ” (transnational civil society) กลายเป็นปรากฏการณ์สำคัญอย่างยิ่ง

ประชาสังคมข้ามชาติมีพื้นฐานมาจากการท้าทายพลังโลกาภิวัตน์ ที่กัดกินสิทธิและการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น ประชาสังคมข้ามชาติจึงเน้นการเป็นกระบอกเสียงที่วิพากษ์วิจารณ์มิติทางเศรษฐกิจของกระบวนการโลกาภิวัตน์ ซึ่งมักเพิกเฉยต่อผลกระทบของการพัฒนาที่สร้างความเดือดร้อนให้กับคนรากหญ้า ตัวอย่างเช่น เมื่อโครงการพัฒนาข้ามชาติขนาดใหญ่ เช่น การสร้างเขื่อน ส่งผลกระทบต่อความเดือดร้อนให้แก่ชุมชนท้องถิ่น ชุมชนอาจเจรจาต่อรองกับรัฐบาลของตนได้โดยตรง แต่กลับไม่สามารถเจรจาต่อรองกับรัฐบาลของประเทศอื่นซึ่งเป็นต้นเหตุในการสร้างผลกระทบเหล่านั้น ในกรณีเช่นนี้ ประชาสังคมข้ามชาติอาจทำหน้าที่เป็นกระบอกเสียง

ให้กับชุมชนท้องถิ่นในระดับนานาชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพ การณรงค์ต่อต้านโครงการระเบิดแก่งแม่น้ำโขงเพื่อพัฒนาเส้นทางเดินเรือของรัฐบาลจีนนับเป็นตัวอย่างที่น่าสนใจของการเป็นกระบอกเสียงให้กับชุมชนท้องถิ่นเพื่อต่อสู้กับปัญหาข้ามชาติ

ต้นปี 2545 ชุมชนท้องถิ่นของอำเภอเชียงของได้ยื่นหนังสือเรียกร้องให้รัฐบาลไทยทบทวนข้อตกลงความร่วมมือกับรัฐบาลจีนในโครงการพัฒนาเส้นทางพาณิชย์นาวีในแม่น้ำโขง ในขณะที่เดียวกัน องค์กร 76 องค์กรจาก 25 ประเทศได้ยื่นหนังสืออีกชุดหนึ่งต่อรัฐบาล 6 ประเทศสมาชิกในเขตลุ่มน้ำโขง เรียกร้องให้ยุติโครงการพัฒนาเส้นทางพาณิชย์นาวีและการระเบิดแก่งในแม่น้ำโขง จนกว่าจะมีการศึกษาผลกระทบทางสภาพแวดล้อม และผลกระทบทางสังคมของโครงการดังกล่าวอย่างเป็นระบบโดยองค์กรเป็นกลาง โครงการพัฒนาเส้นทางพาณิชย์นาวีนั้นแรกเริ่มเดิมทีเป็นข้อตกลงระหว่างจีน พม่า ไทย และลาว โดยแบ่งโครงการเป็น 3 ช่วงด้วยกัน แต่ข้อเรียกร้องขององค์กรต่าง ๆ ทำให้รัฐบาลจีนตัดสินใจระงับโครงการนี้เมื่อสิ้นสุดช่วงแรก คือ การขยายเส้นทางเดินเรือและระเบิดแก่งจากเมืองเชียงรุ่งในยูนนานมาถึงเชียงแสนของไทย ตัวแทนรัฐบาลจีนได้แจ้งให้รัฐบาลพม่า และสมาชิกของคณะกรรมการแม่น้ำโขง (MRC) คือ ประเทศไทย ลาว กัมพูชาและเวียดนาม ได้รับทราบถึงการตัดสินใจของรัฐบาลจีน นายคริสเตนเซน เจ้าหน้าที่บริหารของคณะกรรมการแม่น้ำโขง อธิบายว่า การตัดสินใจลดระดับของโครงการพัฒนาเส้นทางพาณิชย์นาวี โดยเฉพาะอย่างยิ่งการระเบิดแก่งในแม่น้ำโขง เกิดขึ้นเนื่องจากโครงการดังกล่าวได้รับข้อร้องเรียนว่าสร้างผลกระทบมากมายต่อชีวิตของผู้คนและชุมชนสองฟากฝั่งแม่น้ำโขง การตัดสินใจดังกล่าวยังวางอยู่บนพื้นฐานของรายงานการประเมินผลกระทบทางสภาพแวดล้อมที่จัดทำโดยนักวิชาการจากมหาวิทยาลัยโมนาช ประเทศออสเตรเลีย รายงานดังกล่าวชี้ชัดว่า โครงการพัฒนาเส้นทางพาณิชย์นาวีจะสร้างผลกระทบอย่างยิ่งยวดต่อความมั่นคงทางอาหาร ส่งผลต่อสุขภาวะและแบบแผนวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่น ในขณะที่ผลประโยชน์จากโครงการ

ดังกล่าวไม่ได้กระจายตัวอย่างทั่วถึงไปยังประเทศอื่นๆ ที่จะได้รับผลกระทบอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ความสำเร็จบางส่วนของชุมชนรากหญ้า ในความพยายามรณรงค์ต่อต้านโครงการข้ามชาติที่ส่งผลกระทบโดยตรงต่อความอยู่ดีกินดีของตน โดยอาศัยเครือข่ายความร่วมมือจากนักวิชาการ และองค์กรพัฒนาเอกชนทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับชาติ และระดับนานาชาติ ในการเกลี้ยกล่อมกดดันให้รัฐบาลจีนตัดสินใจยุติโครงการพัฒนาเส้นทางเดินเรือในแม่น้ำโขง นับได้ว่าเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของการหยิบยกเอาปัญหาสภาพแวดล้อม และการละเมิดสิทธิมนุษยชนของโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ มาเป็นยุทธวิธีของประชาสังคมข้ามชาติในการสร้างอำนาจต่อรองกับรัฐชาติขนาดใหญ่อย่างเช่นจีน องค์กรประชาสังคมและชุมชนท้องถิ่นได้ค้นพบว่าการทำงานในลักษณะพหุภาคีร่วมกับองค์กรระดับนานาชาติ ทำให้เวทีระดับนานาชาติและประชาคมโลกได้รับรู้ และให้ความสนใจต่อข้อเรียกร้องและปัญหาของท้องถิ่น แต่เรายังคงต้องจับตามองต่อไปว่าความสำเร็จบางส่วนของการรณรงค์ต่อต้านโครงการระเบิดแก่งในแม่น้ำโขงจะนำไปสู่การพัฒนาเครือข่ายประชาสังคมข้ามชาติในกลุ่มน้ำโขงอย่างยั่งยืนหรือไม่ประชาสังคมข้ามชาติในลักษณะนี้จะทำหน้าที่เป็นเวทีรับฟังและเป็นกระบอกเสียงของชุมชนท้องถิ่นซึ่งได้รับผลกระทบโดยตรงจากโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ เวทีดังกล่าวยังจะทำหน้าที่เจรจาต่อรองเพื่อสร้างพื้นที่ของ “การจัดการร่วม” (co-management) ระหว่างรัฐ ภาคเอกชนและท้องถิ่นต่อไป

เชิงอรรถ

¹เช่น การเปิดสะพานมิตรภาพไทย-ลาวแห่งที่สองที่มุกดาหาร-สุวรรณเขต ในปี 2549 เพื่อสร้างจุดเชื่อมต่อ East-West Economic Corridor (ระหว่างเวียดนาม ลาว ไทย และพม่า) ตามแผนแม่บทที่ธนาคารพัฒนาแห่งเอเชียวาดฝันไว้ หรือ การพยายามอย่างแข็งขันที่จะเร่งสร้างถนนสายกรุงเทพฯ - คุณหมิง เพื่อขยายเส้นทางสำคัญเชื่อมต่อการค้าและการคมนาคมระหว่างเขตตอนใต้ของจีนกับภูมิภาคเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ - บก

²สำหรับรายละเอียดของข้อค้นพบ บทวิเคราะห์ ข้อมูลพื้นที่และเอกสารอ้างอิงในงานวิจัยนี้ โปรดดู *แม่น้ำแห่งชีวิต: การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศและผลกระทบต่อความหลากหลายทางชีวภาพ และภูมิปัญญาท้องถิ่นในลุ่มน้ำโขง* (กำลังดำเนินการจัดพิมพ์)